

РОЗДІЛ 4. ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ВИХОВАННЯ

ВИХОВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРИРОДНИЧИХ ЕКСКУРСІЙ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ У ФОРМУВАННІ ГАРМОНІЙНО РОЗВИНУТОЇ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА

THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF NATURE EXCURSIONS AND THEIR IMPORTANCE IN THE FORMATION OF A PUPIL AS A HARMONIOUSLY DEVELOPED PERSONALITY

Стаття присвячена екскурсії як формі організації навчання у закладах загальної середньої освіти, яка актуальна для всіх ланок шкільної освіти. Встановлено, що, незважаючи на важливе дидактичне значення екскурсій, їхній виховний вплив на учнів є надзвичайно цінним. Особливо це стосується природничих екскурсій, які проводять для безпосереднього спілкування школярів із природою. Проте вчителі-предметники недостатньо звертають увагу саме на виховний вплив екскурсій на особистість школяра. У статті проаналізовано наукові праці українських та зарубіжних учених, в яких розкрито виховне значення екскурсій в освітньому процесі. Про значний виховний потенціал екскурсій стверджували Жан-Жак Руссо, Софія Русова, Василь Сухомлинський та багато інших видатних педагогів. На сучасному етапі виникає потреба в ґрунтовному дослідженні ефективності екскурсій у природу як засобу виховання школярів. Зокрема, під час екскурсій у природу є всі можливості для реалізації екологічного виховання учнів. Спостереження краси природи і милування нею сприяє естетичному вихованню школярів, розвитку в них естетичних смаків. Під час екскурсій, спрямованих на вивчення природи рідного краю, відбувається патріотичне виховання учнів, зокрема виховання патріотичних почуттів, любові до рідного краю, своєї землі, Батьківщини. Виконання певної роботи у природі сприяє трудовому вихованню школярів. Формування турботливого, ціннісного ставлення до природи є підвалинами морального виховання здобувачів освіти. Екскурсії на свіжому повітрі створюють можливості для рухової активності школярів, що сприяє їхньому фізичному вихованню. Отже, роль екскурсій у вихованні є неоціненною. Саме під час екскурсій у процесі спілкування в неформальній обстановці природного середовища є всі можливості для формування різнобічно розвиненої, гармонійної особистості учня закладів загальної середньої освіти.

Ключові слова: виховання, виховний потенціал, різнобічне виховання, екскурсії у природу, гармонійно розвинута особистість.

The article is devoted to the excursion as a form of education organization in the institutions of general secondary education, which is relevant for all stages of school education. It was established that, despite the important didactic value of trips, their educational impact on pupils is extremely valuable. Especially it concerns to nature excursions, which are conducted for direct communication of schoolchildren with nature. However, subject teachers do not pay enough attention to the educational impact of trips on the pupil's personality. The article analyzes the scientific works of Ukrainian and foreign scientists, in which the educational significance of trips in the educational process is revealed. Jean-Jacques Rousseau, Sofia Rusova, Vasyl Sukhomlynskyi and many other outstanding teachers emphasized the significant educational potential of excursions. At the current stage, there is a need for a thorough study of the excursion effectiveness as a means of schoolchildren educating. In particular, during excursions into nature, there are all opportunities for the environmental education implementation for pupils. Contemplating the beauty of nature and its admiring contributes to the aesthetic education of schoolchildren, the development of aesthetic tastes in them. During the excursions, aimed at studying the nature of the native land, patriotic education of pupils takes place, in particular, the education of patriotic feelings, their love for the native land, the Motherland. Carrying out certain work in nature contributes to the labor education of schoolchildren. The formation of a caring, valuable attitude towards nature is the foundation of the moral education of pupils. Excursions in the fresh air create opportunities for motor activity of schoolchildren, which contributes to their physical education. Therefore, the role of excursions in education is invaluable. There are all opportunities for the formation of a diversely developed, harmonious personality of a pupil of general secondary education institutions during excursions in the process of communication in an informal setting of the natural environment.

Key words: education, educational potential, versatile education, nature excursions, harmoniously developed personality, pupils of general secondary education institutions.

УДК 37.01: 371. 233
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/54.1.34>

Грицай Н.Б.,

докт. пед. наук, професор,
завідувач кафедри природничих наук
з методиками навчання
Рівненського державного
гуманітарного університету

Сойчук Р.Л.,

докт. пед. наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки
початкової, інклюзивної та вищої освіти
Рівненського державного
гуманітарного університету

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Шкільна освіта учнів будь-якого віку неможлива без спілкування з природою. У безпосередньому контакті з довкіллям школярі пізнають таємниці живого, розвивають спостережливість і дослідницькі уміння, вдосконалюють свої знання з природничих предметів.

Проте надзвичайно важливим є виховний вплив природи на особистість учня, який реалізується в основному під час проведення екскурсій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор, в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання.

Українські науковці досліджували переважно дидактичне значення природничих екскурсій.

Окремі аспекти виховання школярів під час екскурсій висвітлено у працях О. Непші [5] (екологічне та національно-патріотичне виховання на геологічних екскурсіях), Л. Василюк [1], Г. Тамбовцева, В. Іванової, Т. Сапун [11] (екологічне виховання під час екскурсій у природу), Л. Прохорової та А. Дьячкової [8] (національно-патріотичне виховання під час краєзнавчих екскурсій), проте більшість із них стосується екологічного виховання школярів, передовсім у навчанні географії. М. Поколодна визначила значення екскурсій у вихованні студентської молоді [7].

Серед зарубіжних учених, публікації яких присвячені виховному потенціалу екскурсій варто виокремити статті І. Błaszczak [14], V. Chrenšcová [15], A. Hibszer [17], W. Stawiński [19]. Зокрема, шведські вчені [18] звертають особливу увагу на екологічне моральне виховання під час «зустрічей з природою».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проте наукових досліджень, у яких цілісно й ґрунтовно вивчено виховні можливості природничих екскурсій, на сьогодні в Україні недостатньо.

Мета статті: проаналізувати виховний потенціал екскурсій у природу та з'ясувати їхнє значення у формуванні гармонійно розвинутої особистості учня закладу загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. На важливості екскурсій у контексті навчання і виховання наголошували ще Я. А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, А. Дістерверг та ін.

Французький мислитель і педагог XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо пропагував концепцію природного виховання на лоні природи з урахуванням віку дитини. Він відзначав роль природи у зміцненні фізичного здоров'я, рекомендував у навчанні використовувати органи чуття і загалом забезпечувати вільний розвиток особистості. Ж.-Ж. Руссо ввів спеціальний термін – *le sentiment du vert* – «відчуття зелені», тобто відчуття природи, її краси, любов до неї [3].

Українська педагогиня С. Русова стверджувала, що екскурсія є засобом патріотичного, морального та естетичного виховання, оскільки «... ніщо так не впливає на дітей, як екскурсії, під час яких краса природи, степ на заході сонця, річка, став, скелі або інші деталі дуже глибоко вражають дитину, закладаючи перші свідомі почуття любові до рідної прекрасної країни» [9, с. 209].

Особливого значення спілкуванню дітей із природою надавав В. Сухомлинський. У своїх працях він розкривав значення спілкування учнів із природою у формуванні гармонійно розвинутої особистості. Кожного тижня видатний педагог проводив кілька уроків безпосередньо у природі, які він назвав «уроками мислення».

В. Сухомлинський радив учителям-практикамчити школярів мислити, виявляти творчі

здібності безпосередньо у природі, яка є джерелом натхнення для власних розповідей, оповідань, казок, есе, віршів тощо. На екскурсіях учні мають можливість милувалися красою квітів, насолоджуватися запахом лугових трав, слухати дзюрчання коників і спів птахів, розмірковувати про причини та наслідки природних процесів та явищ.

Екскурсії у природу він вважав уроком, на якому є всі можливості для розвитку розуму, почуттів, моральних якостей учнів. Він організовував прогулянки до лісу, в поле, на луки, де можна було ходити босоніж, дихати цілющим повітрям, захоплюватися неповторною красою природи [10].

Польський учений В. Ставінський (W. Stawiński) стверджував, що правильно організовані та проведені екскурсії створюють можливість для удосконалення контактів учитель – учень, учень – учень, а також поглиблення емоційних зв'язків учнів з природою, розвитку естетичних почуттів; вони переконують школярів у необхідності раціонального використання природних ресурсів та обмеженні негативного впливу діяльності людини на природу [19].

З огляду на вищезазначене можна констатувати, що екскурсії у природу мають неабиякий виховний потенціал для використання в освітньому процесі.

Підтвердженням цього є слова В. Федорченка: «Попри те, що сьогодні здійснюється постмодерний аналіз виховання, обґрунтовується і вибудовується система ідеалів, цінностей, дискутується питання щодо доцільності та значущості форм і методів виховного впливу на дітей та молодь, виховний потенціал екскурсій визнається беззаперечно» [12, с. 50].

Безпосереднє спілкування з природою не тільки дає учням змогу засвоїти конкретні природничі поняття, а й має потужне виховне значення. Екскурсії у природу дають можливість не тільки ознайомити учнів з об'єктами природи, побачити складні взаємозв'язки живих організмів, але й вирішити такі завдання, як виховання ціннісного ставлення до природи, естетичне і трудове виховання, становлення особистості з активною життєвою позицією, розвиток почуття взаємодопомоги та ін.

Про те, що природа – найкращий вихователь, чуємо дуже часто. Соціологи та психологи встановили наявність прямої залежності між агресивністю особистості та ставленням її до природи. Саме тому виховання засобами природи має велике значення не тільки в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти, а й у формуванні особистості загалом.

Теоретичний аналіз наукових джерел дав підстави стверджувати, що екскурсії мають вагому виховну цінність, оскільки сприяють розвитку спостережливості учнів, виховують у них любов до природи та бережливе ставлення до неї,

розвивають естетичні й моральні почуття школярів, а також зміцнюють здоров'я, адже пов'язані з перебуванням на повітрі та рухом [2; 4; 6; 12; 14–19].

Експерсії позитивно впливають на емоційну сферу учнів. Заняття у природних умовах значно розширюють межі освітнього процесу, інтенсивно впливаючи на всі сфери особистості, навіть на емоційний складник психіки школярів. Зокрема, наукова форма пізнання доповнюється художньою формою пізнання навколишнього середовища. Наукова картина світу, яка виникає у свідомості школяра, емоційно переживається, стає більш яскравою, насиченою, значущою, близькою, краще запам'ятовується.

Так, В. Олійник вказує, що експерсії викликають емоційне збудження, джерелом якого є радість пізнання, а це має значну педагогічну цінність [6, с. 5]. Під час експерсій учні відчують емоції естетичного характеру.

М. Фіцула теж вважає експерсії «ефективним засобом виховання учнів», особливо їхньої емоційної сфери [13, с. 150].

Методист-біолог Л. Барна зазначає, що на експерсіях «учні вчаться бачити і відчувати прекрасне в природі, в них формується відповідальне ставлення й любов до неї» [4, с. 376].

Учні, які люблять і розуміють природу, не треба переконувати охороняти її, вони самі прагнуть зберігати і збільшувати рослинні багатства. Саме тому в освітньому процесі потрібно створити таку ситуацію, щоб учні змогли помилуватися красою природи, адже кожна експерсія дає гарний матеріал для виховання естетичних почуттів. Спостерігаючи мальовничі куточки природи, школярі вчаться розуміти красу; в них розвивається любов до природи, Батьківщини, рідного краю.

Емоційне сприйняття є важливим фактором в естетичному вихованні. Природа у своїй різноманітності – це постійне джерело розвитку позитивних почуттів. Крім ціннісного ставлення до природи, в учнів формують бажання і готовність охороняти її багатства [3; 16].

Безпосереднє спілкування з природою є невичерпним джерелом високих моральних почуттів. Кожен крок у природу пов'язаний із певними етичними проблемами: «Як поводити себе, щоб зберегти красу та багатство природи для наступних поколінь?», «Як спостерігати за життям комах, птахів, звірів, щоб не нашкодити їм?», «Як досліджувати рослини, щоб не завдавати їм шкоди?».

Відповіді на ці запитання школярі знаходять саме під час проведення експерсій. Конкретним виявом ставлення учнів до природи є їхня практична діяльність на експерсії.

Зокрема, на експерсіях школярі дізнаються про проблеми охорони природи. Це розвиває в учнів прагнення виконувати практичну роботу з охорони

та збереження природних ресурсів. Завдання природоохоронної освіти полягає у вихованні дбайливого ставлення до природи.

На експерсіях учнів залучають до посильної для них діяльності з охорони природних ресурсів своєї місцевості. Наприклад, озеленення пришкольньої території, скверу, догляд за рослинами [3]. Це сприяє трудовому вихованню школярів.

Ніщо не може так збагатити внутрішній світ дитини, бути джерелом думок, радощів і натхнення, як природа рідної землі. Природа підтримує інтерес до оточення, допомагає накопичувати життєві уявлення, розвиває розумову активність, формує науковий світогляд, екологічну культуру школяра. Впливаючи на особистість і, розвиваючи її окремі сторони, природа сприяє всебічному гармонійному розвитку творчої людини.

Дослідження рідної природи виховує в учнів любов до неї, дає багатий матеріал для естетичного виховання, привчає школярів правильно поводитися у природі. На експерсії вчитель звертає школярів учнів на красу ландшафтів, окремих видів рослин і тварин, на гармонію природи.

Виховання естетичних почуттів, світогляду, мислення, формування вмінь спостерігати у природі – всі ці можливості потрібно використовувати під час проведення експерсій.

Важливою є також профорієнтаційна роль експерсій. На експерсіях з елементами профорієнтації втілюються в життя такі компоненти профорієнтаційної роботи, як професійне просвітництво, професійне виховання та професійна адаптація.

Таким чином, заняття у природно-соціальному оточенні активно і постійно впливають на інтелектуальний, фізичний, психічний розвиток дітей і стають початком становлення творчої, гармонійно розвинутої особистості.

Експерсії виховують колектив учнів у іншій, відмінній від шкільної, обстановці і в процесі незвичної пізнавальної діяльності в природному середовищі. Під час експерсійної роботи учнів формуються уміння працювати в колективі, дружні стосунки та взаємодопомога.

Виховання наукового світогляду, екологічного мислення, моральних, естетичних та патріотичних почуттів, набуття умінь спостерігати у природі – на всі ці можливості вчителю потрібно зважати під час організації та проведення експерсій у природу.

Споглядання картин рідної природи під час експерсій не тільки є джерелом знань для школярів, а й виховує справжню Людину, яка відчуває красу, цінує навколишній світ і дбає про нього.

Як зазначає В. Вербицький, експерсійними методами закладається нове світобачення і новий спосіб життя людини третього тисячоліття [2].

Висновки із цього дослідження і подальші перспективи в цьому напрямку. Отже, експерсії у природу мають велике значення у вирішенні виховних

завдань шкільної освіти. Методично грамотно організовані і проведені екскурсії мають вагомий виховний потенціал. Під час проведення екскурсій є всі можливості для реалізації завдань морального, патріотичного, естетичного, екологічного, трудового, фізичного, розумового та інших напрямів виховання.

Підсумовуючи вищезазначене, є всі підстави стверджувати про те, що роль екскурсій у вихованні школярів є неоціненною. Саме під час екскурсій у процесі спілкування в неформальній обстановці природного середовища створено можливості для формування різнобічно розвинутої, гармонійної особистості учня закладів загальної середньої освіти.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні особистісно орієнтованого виховання учнів під час екскурсій у природу.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Василюк Л. Екскурсія як форма екологічного виховання учнів в позакласній роботі шкільного курсу географії. *Наукові дослідження та інновації в галузі суспільно-гуманітарних наук*: зб. матеріалів I Всеукраїнської наук.-практичної інтернет-конференції (м. Мелітополь, 24 листопада 2021 р.). Ч. 1. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. С. 55.
2. Вербицький В. В. Еколого-натуралістична освіта в Україні: історія, проблеми, перспективи. Київ: СМП «Аверс», 2003. 304 с.
3. Грицай Н. Б. Методика підготовки та проведення екскурсій з біології: навчально-методичний посібник. Рівне: О. Зень, 2016. 232 с.
4. Загальна методика навчання біології: навч. посібник / [І. В. Мороз, А. В. Степанюк, О. Д. Гончар та ін.]; за ред. І. В. Мороза. Київ: Либідь, 2006. 592 с.
5. Непша О. В. Шкільна геологічна екскурсія як засіб екологічного та національно-патріотичного виховання. *Соціальні та екологічні технології*: актуальні проблеми теорії і практики: матеріали XI Міжнар. Інтернет-конф. (Мелітополь, 22-24 січня, 2019 року). Мелітополь: ТОВ «Колор Принт». С. 122-123.
6. Олійник В. М. Новітні технології в організації навчальної практики та екскурсій з біології. Харків: Основа, 2004. 144 с.
7. Покоłodна М. М. Використання засобів екскурсійної роботи для цілей виховання студентської молоді. *Сучасні проблеми виховання молоді у вищому навчальному закладі*: матеріали всеукр. науково-практичної конференції. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2016. С. 117–118.
8. Прохорова Л., Дьячкова А. Краєзнавчі екскурсії як засіб національно-патріотичного виховання учнівської молоді. *Вища освіта у гармонізації ціннісного простору особистості*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 30 квітня 2021 р. С. 114-116.
9. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. 304 с.
10. Сухомлинський В. О. Сто порад учителям. Київ: Рад. школа, 1988. 310 с.
11. Тамбовцев Г., Іванова В., Сапун Т. Роль і значення екскурсій в природу в екологічному вихованні школярів. *Формування стратегій міжкультурної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методик до методології*: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (13-14 вересня 2018 р.). Мелітополь: ФОП Однорог ТВ, 2018. С. 208–210.
12. Федорченко В. К. Екскурсійна діяльність в історії шкільництва (Початок ХХ століття). *Рідна школа*. 2001. № 1. С. 50–53.
13. Фіцула М. М. Педагогіка: навчальний посібник. Видання 3-тє, стереотипне. Київ: Академвидав, 2009. 560 с.
14. Błaszczak I. Znaczenie wycieczek szkolnych w wychowaniu i kształceniu uczniów klas początkowych szkoły podstawowej. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*. 2014. №1. S. 83-91.
15. Chrenšcová V. Exkurzie v environmentálnej výchove a ich využívanie na slovenských základných školách. *Envigogika: Charles University E-journal for Environmental Education*. 2012. № 7 (1). URL: <https://envigogika.cuni.cz/index.php/Envigogika/article/view/70> <http://dx.doi.org/10.14712/18023061.70>
16. Grycaj N., Bąbalewska A. Rola wycieczek w edukacji środowiskowej i wychowaniu uczniów. *Chemistry. Environment. Biotechnology*. 2017. № 20. S. 67–70.
17. Hibszer A. Rola zajęć terenowych w nauczaniu przyrody. «Przyroda: scenariusze zajęć lekcyjnych dla klas IV-VI szkoły podstawowej / A. Hibszer, U. Myga-Piątek, M. Rzętała (red.). Sosnowiec: Uniwersytet Śląski. Wydział Nauk o Ziemi, 2002. T. 5. S. 11–18.
18. Sandell K., Öhman J. Educational potentials of encounters with nature: reflections from a Swedish outdoor perspective. *Environmental Education Research*. 2010. № 16:1. P. 113-132. DOI: 10.1080/13504620903504065
19. Stawiński W. Zarys dydaktyki biologii. Wyd. 2 zm. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1980. 465 s.